
*Krzysztof Rudno-Rudziński**Wrocław*

WARIANTYWNOŚĆ NAZWISKA W KSIĘGACH PARAFIALNYCH W ZDUŃSKIEJ WOLI. STUDIUM PRZYPADKU ARLETÓW

Wprowadzenie

Na cmentarzu ewangelickim przy ul. Łaskiej w Zduńskiej Woli w grobie rodzinnym spoczywają potomkowie Marcina Arleta, protoplasty rodu: jego syn Marcin (jr.), jego wnuk August i prawnuk Karol – wszyscy o nazwisku Arlet. Nazwisko to jest utrwalone w świadomości zduńskowolan jako jeden z symboli przemysłu włókienniczego w tym mieście, ma swoje miejsce w historii¹. Tymczasem w księgach parafialnych i różnych kolekcjach genealogicznych i portalach archiwalnych można spotkać członków rodziny Arletów pod innymi nazwiskami: Arlt, Arlett, Arndt, Alert, a nawet Arlet vel Arndt i Arndt vel Arlet². Skąd wzięły się te nazwiska, czy powstały wskutek pomyłek w księgach metrykalnych, czy też ich pojawienie się było działaniem zamierzonym, a jeśli tak, to w jakim celu?

Hipoteza, że powstały one w wyniku pomyłek przy sporządzaniu aktów metrykalnych może być uznana jako prawdopodobna w pojedynczych przypadkach, jednak nie sposób ją zaakceptować przy uporczywym występowaniu nazwisk alternatywnych, a zwłaszcza w odniesieniu do konstrukcji złożonej z dwóch nazwisk. W poszukiwaniu odpowiedzi zbadano dokumenty źródłowe – akty urodzenia, małżeństwa i zgonu w księgach parafialnych oraz dokumenty notarialne z XIX w.

Arletowie i ich nazwisko

Przez ponad sześćdziesiąt lat w aktach stanu cywilnego (ASC) w księgach parafii zduńskowolskich obok nazwiska Arlet przewijały inne jego warianty. Dopiero od ok. 1880 r. w zasadzie wszyscy członkowie tej rodziny występują pod nazwiskiem Arlet. Co świadczy o tym, że było to ich nazwisko oryginalne, które nosił Marcin Arlet, gdy przybył w te strony?

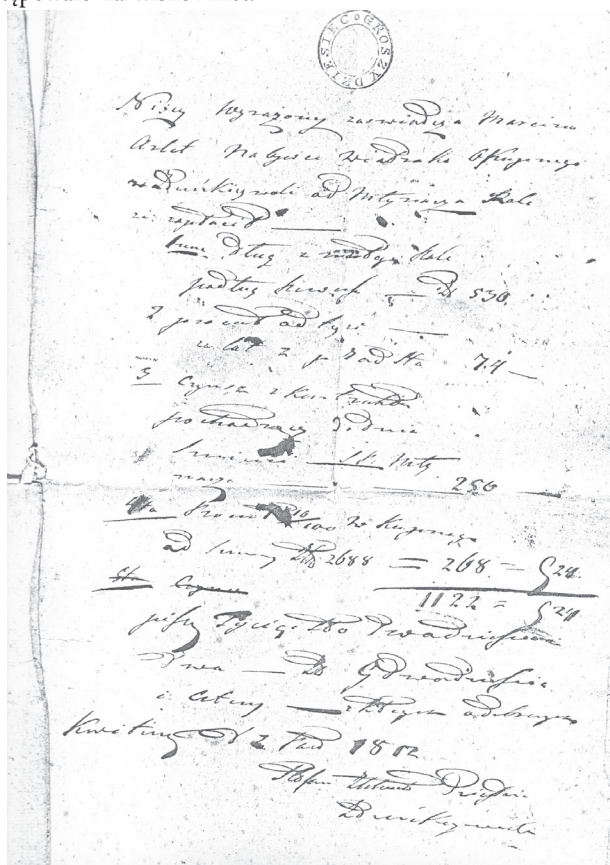
1 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974; *Stulecie miasta Zduńskiej Woli 1825-1925*, pod red. L. Wichera, Zduńska Wola 1925.

2 <https://www.tpw.pl/?wielka-ksiega-rodzin-zdunskowolskich-xix-wieku,201> [29.08.2024]; <https://geneteka.genealodzy.pl/> [29.08.2024]; <https://www.mittelpolen.de/> [29.08.2024].

Przed przeprowadzką do Zdunskiej Woli Arletowie przez kilkanaście lat mieszkali w Szadku, a wcześniej w Siedlątkowie nad rzeką Pichną³. Wiadomo o tym m.in. stąd, że w aktach ślubu najstarszych dzieci Marcina w kościele w Szadku znajdują się odniesienia do metryk urodzenia z kościoła siedlątkowskiego.

Najstarsze dostępne w Genetece ASC Arletów pochodzą z parafii katolickiej w Szadku. Występuje w nich najstarszy syn Marcina – Antoni i jego dzieci. W akcie ślubu Antoniego z roku 1815 zarówno on, jak jego rodzice, są zapisani pod nazwiskiem Artt. Natomiast w późniejszych trzech aktach z lat 1816-1820 występuje nazwisko Antoni Arlet.

Zatem po fałstarcie z nazwiskiem Artt, który można uznać za błąd transkrypcji nazwiska o nieznannej pisowni, wypowiedzianego przez nieznaną osobę, w parafii szadkowskiej występowało nazwisko Arlet.

Rys. 1. Pokwitowanie od Stefana Żółtackiego dla Marcina Arleta

Źródło: ze zbiorów autora

3 Obecnie nad zbiornikiem Jezioro.

Poza metrykami kościelnymi z okresu szadkowskiego pochodzi kilka dokumentów notarialnych. W umowie numer 310, spisanej przy świadkach 22 stycznia 1811 r. u notariusza Józefa Dydyńskiego w Szadku jako sprzedający występuje „obywatel tutejszy” Marcin Arlet⁴. W innym dokumencie, spisanym u tego samego notariusza 17 listopada 1813 r., osobiście stanąwszy Stefan Złotnicki zaświadczył w przytomności świadków, że Marcin Arlet młynarz z Szadku spłacił dług młynarza Roli (ryc. 1).

W 1820 r., już w Zduńskiej Woli, Marcin Arlet był jednym z dwunastu współzałożycieli Towarzystwa Strzeleckiego⁵, do których należał też Stefan Złotnicki. Marcin Arlet, młynarz, który otrzymał 3 morgi gruntu i 1 morgę pastwiska przy ul. Honoraty⁶, znajduje się w wykazie nadań gruntu w Zduńskiej Woli w roku 1824. Ta działka została przy Arletach przez wiele lat.

2 stycznia 1829 r., w obecności czterech świadków, w tym ławnika i skarbnika miejskiego Zduńskiej Woli, przedstawił ostatnią wolę Marcin Arlet, w której rozporządził swoim majątkiem na rzecz żony Reginy oraz dzieci: Antona, Bogusia, Marcina, Maryanny i Anny⁷. Arletowie należeli do rodzin, które przybyły do Zduńskiej Woli przed jej przekształceniem w miasto. Dla przybywających w latach dwudziestych tkaczy byli członkami miejscowego establishmentu. Zaopatrywali miejscową społeczność w produkty zbożowe i pieczywo, byli zamożni, angażowali się w życie swojej społeczności – Marcin Arlet był wśród 130 osób, które podpisały się pod wnioskiem o założenie miasta⁸. Rodzicami chrzestnymi wnuka Marcina Arleta byli: żona założyciela miasta Honorata Złotnicka oraz kartograf i urbanista Wilhelm Bergemann. Zatem nie byli to anonimowi ludzie, którzy pojawili się w nowym miejscu. Nazywali się Arlet.

Badane źródła

Badany zbiór ASC obejmował lata od 1816 do 1920, gdy dla Marcina Arleta i niemal całej jego rodziny rolę urzędu stanu cywilnego (USC) pełniły parafie zduńskowolskie: najpierw rzymskokatolicka, a później ewangelicko-augsburska.

W 1816 r. ta część Polski była pod nazwą Królestwa Polskiego niesuwerennym państwem podległym carowi rosyjskiemu. Jednak w sprawach cywilnych jeszcze do końca 1825 r. obowiązywał Kodeks Napoleona jako pozostałość Księstwa Warszawskiego. Kodeks ten m.in. wprowadził państwową, świecką rejestrację stanu cywilnego w języku polskim, wraz z rozwiązaniami szczegółowymi dotyczącymi m.in. aktów i rejestrów stanu cywilnego. Z powodu braku odpowiedniej kadry obowiązki urzędników stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim powierzono duchownym. Utworzenie parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli zostało zatwierdzone przez władze w roku 1829, lecz prowadzenie ksiąg stanu cywilnego wymagało udziału duchownego,

4 <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/9396801> [29.08.2024].

5 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*. Plauen 1937, s. 198.

6 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2010, s. 165.

7 <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespol/-/zespol/70393> [23.08.2024].

8 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 113.

przełożonego parafii. Dlatego prowadzenie ksiąg parafialnych z ASC rozpoczęło się dopiero w końcu stycznia 1831 r., po objęciu parafii przez pierwszego jej pastora⁹. Do tego czasu akty stanu cywilnego Arletów spisywano w parafii rzymskokatolickiej, w której w późniejszym okresie pozostało spisywanie aktów małżeństw o mieszanej przynależności wyznaniowej.

Dostęp do ASC uzyskano poprzez portal internetowy Polskiego Towarzystwa Genealogicznego, gdzie w bazie Geneteka¹⁰ znajduje się wyszukiwarka nazwisk. Indeks aktu w wyszukiwarce zawiera m.in. rok zapisu w księdze parafialnej oraz nr aktu, wraz z imionami i nazwiskami odnośnych osób, a także link pozwalający uzyskać dostęp do fotografii księgi parafialnej otwartej na stronie z poszukiwanym aktem¹¹. W bazie Geneteka indeksacja, a w konsekwencji również wyszukiwarka, nie obejmuje nazwisk świadków i rodziców chrzestnych¹². Dlatego członków rodziny Arletów w tych rolach spotykano niekiedy przypadkowo, przy okazji poszukiwania aktów dotyczących innych nazwisk, np. osób spowinowatek. Inne ograniczenie dostępu do aktów dotyczy osób, które opuścili Zduńską Wolę. Ponadto zdarzają się luki w zasobach - np. w parafii ewangelickiej brakuje indeksów aktów z roku 1837. Natomiast ułatwieniem w badaniach była możliwość skorzystania z danych w kronikach rodzinnych - sztambuchach rodziny Arletów. Dane te ułatwiły budowę drzewa genealogicznego Arletów, wykorzystanego m.in. do sprawdzania, czy dana osoba z wyszukiwarki zalicza się do rodziny.

Liczba ASC w których występowali Arletowie szybko zwiększała się w kolejnych pokoleniach. W czwartym pokoleniu takich aktów było zapewne kilkadziesiąt. W badaniach skoncentrowano się na próbie ze zbioru ASC, która obejmowała ponad 200 metryk osób znajdujących się w drzewie genealogicznym wokół linii potomków Marcina, właścicieli fabryki Arletów.

W wyniku wyszukiwań utworzono dwa zbiory skanów metryk. Pierwszy z nich obejmował metryki osób o nazwisku zapisanym dokładnie jako „Arlet”, znalezione w księgach urodzeń, małżeństw i zgonów w trzech wyżej wymienionych parafiach, natomiast drugi – metryki osób o nazwiskach innych niż Arlet, lecz podobnych, które napotkano w metrykach podczas wcześniejszych wyszukiwań. Było to osiem nazwisk: Alert, Arendt, Arent, Arleltt, Arlett, Arlt, Arndt, Arnt. Dla zwięzłości nazwiska te poniżej są określane wspólną nazwą „nie-Arlet”. Żeby uwzględnić wszystkie możliwości konieczne było utworzenie jeszcze trzeciego zbioru, zawierającego ASC osób występujących jako Arlet vel Arndt lub Arndt vel Arlet.

W zbiorze osób o nazwisku Arlet, obejmującym osoby o dokładnie takim nazwisku, nie wszystkie osoby należały do rodziny Marcina Arleta. Dlatego sprawdzano, czy dana osoba znajduje się w drzewie genealogicznym Arletów. W wyniku tej weryfikacji usta-

9 G. Lehmann, *Geschichte der evang.-augsb. Gemeinde zu Zduńska Wola*, Zduńska Wola 1930, s. 11; <https://metryki.genealodzy.pl/index.php?op=pg&id=724&se=&sy=1831&kt=3&plik=001004.jpg&x=2102&y=1076&zoom=1> [29.08.2024].

10 <https://geneteka.genealodzy.pl> [29.08.2024].

11 Fotografia ta jest określana jako skan metryki.

12 <https://genealodzy.pl/PNphpBB2-printview-t-113085-start-0.phtml> [29.08.2024].

lono, że 138 aktów dotyczy Marcina i jego potomków, a 22 akty dotyczą osób z innych rodzin o takim samym nazwisku.

Zbiór „nie-Arlet” również został poddany takiej weryfikacji. W tym przypadku analiza treści aktów i porównanie z drzewem genealogicznym wykazało, że 88 aktów dotyczy Marcina i jego potomków, a 50 aktów dotyczy osób z innych rodzin. W tym podzbiorze znalazły się wszystkie metryki z nazwiskami Arnt i Arendt, zatem nie występują one w dalszej analizie, obejmującej sześć nazwisk.

Ogólna liczba wystąpień wariantów nazwisk „nie-Arlet”

Obliczono liczbę wystąpień sześciu pozostałych wariantów nazwisk „nie-Arlet” wśród potomków Marcina Arleta (tab. 1.). Trzy warianty nazwiska występują więcej niż jeden raz. Pozostałe trzy warianty występują jednokrotnie. Wobec tak znacznej dysproporcji częstości występowania wydaje się uzasadniona hipoteza, że warianty występujące jednokrotnie powstały przypadkowo, prawdopodobnie przy zapisywaniu ze słuchu nazwiska nieznanego lub o nieznannej pisowni. Wszystkie te warianty wystąpiły w latach 1816-1828, w aktach spisanych w kościele katolickim, do którego społeczności Arletowie nie należeli. Był to okres wielkiego napływu do Zduńskiej Woli ludności w znacznej części noszącej nazwiska niemieckie, których brzmienie było obce w rodzimym kościele rzymskokatolickim, co sprzyjało przekłamaniam. Zgadza się to z hipotezą o powstaniu trzech pierwszych nazwisk w (tab.1: poz. 1-3) w wyniku błędów zapisu.

Tab. 1. Częstość sześciu wariantów nazwisk „nie-Arlet” w 88 metrykach członków rodziny Arletów

Lp.	Zapis nazwiska w metryce	Liczba wystąpień	Rok wystąpienia
1.	Alert	1	1816
2.	Arent	1	1826
3.	Arleltt	1	1828
4.	Arlett	12	wielokrotnie
5.	Arlt	29	wielokrotnie
6.	Arndt	44	wielokrotnie

Źródło: oprac. własne

Sprawdzono, czy zdarzało się przypisywanie tej samej osobie różnych nazwisk. Okazało się to być bardziej regułą niż wyjątkiem. Indywidualnym rekordzistą okazał się Antoni, najstarszy syn Marcina. W ASC, w których w okresie kilkudziesięciu lat był on wymieniany w Szadku i Zduńskiej Woli jako pan młody, świadek, ojciec, mąż, ojciec chrzestny, brat oraz zmarły, zarejestrowano go pod nazwiskiem Arlet, a także jako Arent, Arleltt, Arlett, Arlt i Arndt.

Występowanie nazwisk Arlet i „nie-Arlet” w różnych przedziałach lat

W odniesieniu do trzech nazwisk, które wystąpiły wielokrotnie, ich pojawienie się w metrykach w wyniku przypadku oceniono jako mało prawdopodobne. Uznano,

że bardziej prawdopodobną przyczyną powtarzalności jest świadoma ingerencja czynnika ludzkiego w procesie spisywania metryk.

W poszukiwaniu tego czynnika utworzono oddzielne tabele zawierające metryki osób o nazwisku Arlet, Arlett, Arlt i Arndt. W każdej tabeli znalazły się wszystkie metryki urodzenia, małżeństwa i zgonu osób o danym nazwisku, uszeregowane według roku sporządzenia.

Okazało się, że poszczególne nazwiska nie są rozłożone nawet w przybliżeniu równomiernie w czasie, lecz grupują się w pewnych przedziałach lat. Analiza metryk obejmowała okres stulecia, które można podzielić na okresy według różnych kryteriów. Jako najbardziej oczywiste nasunęło się przypuszczenie, że może istnieć związek pomiędzy częstościami występowania poszczególnych nazwisk i osobami przełożonych parafii. Tab. 2. ilustruje przedziały lat, w których obowiązki urzędnika stanu cywilnego dla społeczności ewangelickiej w Zduńskiej Woli pełnili poszczególni przełożeni parafii katolickiej i ewangelickiej.

Tab. 2. Duszpasterze pełniący obowiązki urzędnika stanu cywilnego dla ewangelików w Zduńskiej Woli

lata	parafia	urzędnik stanu cywilnego
1816–1831	rymskokatolicka	ksiądz Adam Wojciechowski
1831–1836	ewangelicko-augsburska	pastor Wilhelm Biedermann
1837–1856		pastor Jerzy Wendt
1856–1910		pastor Edward Boerner
1910–1920		pastor Gustaw Manitius

Źródło: oprac. własne

Dla uwidocznienia domniemanego wpływu osoby kierującej USC na częstość występowania poszczególnych nazwisk sporządzono tab. 3., w której podano krotności występowania poszczególnych nazwisk osób należących do rodziny Arletów w podziale na parafie pełniące rolę USC i na przedziały lat.

Tab. 3. Krotność nazwisk w metrykach Arletów w latach 1816-1920 w parafii katolickiej i ewangelickiej w Zduńskiej Woli

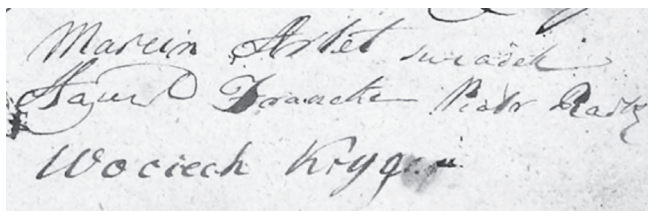
przedział lat	parafia ewangelicko-augsburska				parafia rzymskokatolicka			
	Arlett	Arlt	Arndt	Arlet	Arlett	Arlt	Arndt	Arlet
1816–1831					12			6
1831–1836		10						
1837–1856		2	32	11				3
1856–1910		16	12	96				10
1910–1920		1		11				1

Źródło: oprac. własne

Analiza krotności nazwisk w poszczególnych okresach

Okres lat 1816–1831

Jak już wyżej napisano, w parafii ewangelickiej do roku 1831 nie prowadzono ksiąg stanu cywilnego, zatem wszystkie akty w Zduńskiej Woli powstawały w parafii katolickiej. W tym czasie oprócz nazwiska Arlet występuje wielokrotnie i nawet częściej nazwisko Arlett (tab. 3). Szczegółowa analiza aktów stanu cywilnego wykazała, że seria aktów z poprawnie zapisanym nazwiskiem Arlet rozpoczęła się w 1821 r. aktem małżeństwa Bogusława, a właściwie Bogumiła (Gottlieba) Arleta, który okazał swoją metrykę urodzenia. W tym akcie małżeństwa jest wymienione imię i nazwisko oraz znajduje się podpis Marcina Arleta jako świadka (ryc. 2).

Rys. 2. Podpisy świadków pod aktem małżeństwa Bogumiła Arleta z roku 1821

Źródło: ze zbiorów autora

Dwa kolejne akty dotyczą dzieci Bogumiła, urodzonych w roku 1822 i 1824, które również zarejestrowano jako Arlet. W 1825 r. pojawiło się nazwisko Arlett, m.in. na aktach urodzenia kolejnych trojga dzieci Bogumiła. Ta postać nazwiska dominowała aż do 1831 r. w aktach wszystkich członków rodziny. Poniżej zebrano powyższe ustalenia, a także dodatkowe informacje, zebrane w poszukiwaniu wyjaśnienia transformacji nazwiska Arlet w Arlett:

- forma zapisu Arlett pojawiła się w 1825 r. i natychmiast zaczęła dominować nad formą oryginalną,
- Geneteka nie wymienia w województwie łódzkim innych aktów stanu cywilnego z nazwiskiem Arlett (poza uwzględnionymi z tab. 3),
- w żadnym z 12 aktów z nazwiskiem Arlett (tab. 3) nie ma wzmianki, że został on spisany po okazaniu metryki urodzenia¹³, co by uwiarygodniło poprawność takiego zapisu nazwiska,
- w języku polskim zdwojona spółgłoska „t” na końcu w nazwisku Arlett nie jest wymawiana jako podwójna, a zatem zastosowanie zapisu z podwójnym „t” oznaczało zapisanie więcej liter, niż się słyszy głosek, co wskazuje na kierowanie się nie tylko słuchem przy zapisie nazwiska.

13 Od 1815 r. przy spisywaniu aktu małżeństwa i zgonu nie żądano od stawających urzędowych kościelnych wypisów aktów urodzenia. Zob. A. Glimos-Nadgórska, *Akty metrykalne odzwierciedleniem życia społeczności lokalnej Zagłębia Dąbrowskiego (na przykładzie akt stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Gołonogu z lat 1808–1912)*, „Textus et Studia” 2016, nr 4, s. 46.

Wynika stąd, że zastosowana forma graficzna nazwiska musiała być kreacją indywidualną¹⁴. Jako bardzo prawdopodobną należy uznać hipotezę, że jej wprowadzenie do konsekwentnego stosowania było koordynowane przez plebana w roli urzędnika stanu cywilnego, który uznał ją za właściwą, a być może był jej autorem. Należy tu zauważyć, że duchowny podpisywał akty, lecz nie on je pisał, co rzuca się w oczy przy porównywaniu różnych aktów. Pisarzy aktowych było kilku, toteż konsekwentne trzymanie się jednej formy graficznej wskazuje na wystąpienie koordynacji. Po przyjęciu pewnej formy graficznej nazwiska jako obowiązującej, koordynacja mogła polegać na wzorowaniu dalszych zapisów nazwiska na już spisanych metrykach.

Wprowadzenie koordynacji zapisów nazwiska świadczy o dążeniu do poprawności zapisów nazwisk występujących w księgach parafialnych. Prawdopodobnie urzędnik stanu cywilnego miał świadomość skutków pojawienia się w parafii osób o obcych nazwiskach, z którymi trudno było się porozumieć z uwagi na trudności językowe i alfabetyzm wielu z nich.

Nie wyjaśnia to jednak przyczyny zmiany formy graficznej nazwiska. Wydaje się, że prościej byłoby po prostu pisać „Arlet”. Mogło jednak zadecydować inne rozumowanie: skoro wymawiane przez stawającym przed urzędnikiem stanu cywilnego nazwisko nie jest polskie, a nazwiska obce pisze się inaczej niż się wymawia, należy zastosować zapis obcojęzyczny. Być może wystąpiło tu skojarzenie z imieniem Arlett spotykanym w obszarze języka niemieckiego¹⁵, a także francuskiego¹⁶. W takim przypadku motywację zastosowanej formy zapisu nazwiska można określić jako hiperpoprawnościową.

Niezależnie od faktycznej przyczyny zastosowania danej formy graficznej należy zauważyć, że nazwiska Arlet i Arlett mają wspólne pochodzenie. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby wiadano o tym, że forma Arlett pojawiła się w XVI w. na Śląsku w miejscowości Striegau (Strzegom)¹⁷.

W parafii katolickiej w późniejszych przedziałach czasu osoby z rodziny Arletów pojawiały się w metrykach wyłącznie w kontekście małżeństw międzywyznaniowych i to zawsze z poprawnie zapisanym nazwiskiem. W okresie 1831-1836 nie było żadnej takiej metryki, od 1837 do 1856 były trzy, znalazły się w nich nazwiska Arletówien, w okresie 1856-1910 było dziesięć metryk, a od 1910 do 1920 – jedna metryka. We wszystkich tych metrykach występuje wyłącznie nazwisko Arlet.

Okres lat 1831–1836

Praktykę działania parafii ewangelicko-augsburskiej i związanego z nią USC od 23 stycznia 1831 r. zaczął kształtować pastor Wilhelm Biedermann¹⁸. Objął on swoim

14 E. Nowak-Pasterska, *Antroponimia złotników poznańskich XVI-XVIII wieku. Studium onomastyczno-kulturowe*, Poznań 2020, s. 86.

15 https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_deutscher_Vornamen_germanischer_Herkunft [23.08.2024].

16 <https://www.ancestry.com/first-name-meaning/arlette> [23.08.2024].

17 H. Bahlow, *Schlesisches Namenbuch*, Kitzingen/Main 1953, s. 33.

18 G. Lehmann, *Geschichte...*, s. 11.

urzędem wszystkich zduńskowolan wyznania ewangelickiego. Pierwszym aktem stanu cywilnego w którym występuje osoba z rodziny Arletów jest akt urodzenia z 28 stycznia 1831 r., czyli pięć dni od rozpoczęcia działalności przez pastora Biedermanna w Zduńskiej Woli. Jest to akt urodzenia bratanicy Augusta Franzke, jednego z organizatorów tej parafii¹⁹, który był także ojcem chrzestnym nowonarodzonej, a matką chrzestną jego szwagierka, określona w akcie urodzenia jako *JPani Maryanna Arlt z Henselów*. We wszystkich następnych metrykach występuje wyłącznie nazwisko Arlt. Od tej reguły nie było wyjątków. Nawet w akcie urodzenia kolejnego syna w roku 1835, Bogumił Arlet został wpisany jako Arlt. Brak wyjątków od zapisu Arlt wskazuje na to, że i w tym okresie zadecydowała osoba kierująca USC.

Jak doszło do przyjęcia formy graficznej Arlt? Według księgi nazwisk śląskich jako dialektalna forma nazwiska Arnold pojawiło się w XVI w. nazwisko Arlot i ostatecznie Arlet²⁰. Arlt jest skróconą formą tego ostatniego nazwiska, przy czym przemiana Arlet w Arlt mogła następować wielokrotnie i w różnych regionach zamieszkania, a różnica pomiędzy nimi w wymowie była niewielka.

Pastor Biedermann pochodził z rodziny mieszkającej od początków XVIII wieku w Zdunach koło Krotoszyna, gdzie Wilhelm urodził się w roku 1801²¹. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim, kształcił się na pastora w Berlinie²². Z pewnością znał nazwiska w swojej społeczności w miejscu urodzenia, natomiast parafian zduńskowolskich mógł poznawać dopiero po objęciu parafii. Mógł też wcześniej się spotykać z nazwiskami Arlet i Arlt.

„Dnia 28 stycznia o dziesiątej przed południem stawił się ojciec dziecka z dwoma świadkami i okazał dziecę płci żeńskiej urodzone dwa dni wcześniej. Dziecięciu temu na chrzcie odbytym w tymże dniu nadano imiona Karolina Amalia”.

Według *Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego*²³ (KCKP), który wszedł życie w styczniu 1826 r., pastor udzielający chrztu pełnił również obowiązki urzędnika stanu cywilnego (art. 71) i miał obowiązek spisać akt urodzenia połączony z metryką w parafialnej księdze urodzeń i w księdze składanej do archiwum (art. 72) natychmiast po chrzcie (art. 75) i odczytać zgłaszającym i świadkom (art. 79). Akt powinien być podpisany przez pastora, przez zgłaszających i świadków lub należało podać przyczynę braku podpisów (art. 80). W nowoutworzonej parafii nie było wcześniejszych aktów stanu cywilnego, więc nie było wzorca formy graficznej nazwisk. Nazwisko matki chrzestnej zapisano ze słuchu jako Arlt. Z formalnego punktu widzenia nazwisko matki chrzestnej nie jest elementem aktu stanu cywilnego, lecz należy do metryki kościelnej.

19 Tamże, s. 38.

20 H. Bahlow, *Schlesisches Namenbuch...*, s. 33.

21 <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespol/-/zespol/72793> [23.08.2024].

22 <https://www.sejm-wielki.pl/b/sw.202941> [23.08.2024].

23 *Kodeks cywilny Królestwa Polskiego. Prawo z r. 1825*, pod red. J. Walewskiego, Warszawa 1872.

Spisany akt został odczytany obecnym, przy czym wskutek podobieństwa brzmienia nazwisk Arlet i Arlt niewłaściwa forma graficzna nazwiska nie została zauważona. W akcie wpisano klauzulę, że akt został podpisany, lecz na fotografii z księgi zamieszczonej w Genetece podpisów nie ma. Jeżeli podpisy składano w drugiej księdze, to jest mało prawdopodobne, że podpisujący sprawdzali pisownię nazwiska matki chrzestnej, ponieważ w tamtych czasach dość rzadka umiejętność złożenia podpisu nie oznaczała zdolności oceny zapisu nazwiska innej osoby, a rodzice chrzestni nie składali podpisów. Natomiast w pamięci pastora utrwaliła się forma Arlt.

Pastor Biedermann przyjął tę formę, a będąc osobą konsekwentną i stanowczą²⁴ utrzymał jej wyłączność do końca sprawowania urzędu w roku 1836, co porządkowało antroponimię parafian w chaosie różnie wymawianych nazwisk, w warunkach analfabetyzmu²⁵ i braku dokumentów tożsamości.

Okres lat 1837–1856

W okresie posługi następnego pastora i urzędnika stanu cywilnego, którym w latach 1837–1856 był Jerzy Wendt, wystąpiła rzucająca się w oczy zmiana statystyki nazwisk w księgach metrykalnych. Pojawiło się nowe nazwisko, a mianowicie Arndt. Co więcej, występując 32 razy zdominowało ono pozostałe. Poprzedni lider Arlt znalazł się w dwóch metrykach, natomiast oryginalne nazwisko rodziny, czyli Arlet, pojawiło się 11 razy.

W odróżnieniu od okresu lat 1831–1836, a podobnie jak w okresie 1816–1831, nowe nazwisko „nie-Arlet” dopiero po pewnym czasie osiągnęło pozycję dominującą. Do roku 1842 Arndt występuje pięć razy, natomiast Arlet – 11 razy, i na tym koniec. W latach 1842–1856 to nazwisko nie pojawiała się w aktach stanu cywilnego w parafii ewangelickiej. Zastąpienie Arleta Arndtem było zmianą innego rodzaju niż hiperpoprawnościowa korekta ks. Wojciechowskiego i transkrypcja *verbatim* pastora Biedermanna.

Nazwisko Arndt również ma wspólny prapoczątek z Arlet. Wyłoniło się ono z nazwiska Arnoald, podobnie jak wiele zbliżonych form²⁶. Nastąpiło to około roku 1700²⁷. Pomimo wspólnego źródła trudno traktować nazwiska Arlet i Arndt jako zamienniki. Analogicznie jak w ewolucji życia, wspólna forma początkowa doprowadziła do form rozwiniętych wyraźnie różniących się od siebie. Różnice pomiędzy nimi dotyczą zarówno pisowni, jak wymowy. O ile Arlett i Arlt, które *de iure* są innymi nazwiskami niż Arlet, z punktu widzenia onomastyki można traktować jako warianty nazwiska Arlet, o tyle Arndt i Arlet trudno utożsamić. Zastosowania form Arlett i Arlt w wyżej opisanych przypadkach miało prawdopodobnie na celu zapewnienie ortograficznej poprawności

24 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, Plauen 1937, s. 200.

25 W 1864 r. w Łodzi czytać i pisać umiało 17,5% mieszkańców. Zob. Józef Miąso, *Warunki rozwoju oświaty wśród robotników Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24, s. 143–174.

26 A. Heintze, P. Cascorbi, *Die Deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich*. Halle-Berlin 1933, s. 117.

27 Tamże, s. 97.

zapisu. Natomiast Arndt za bardzo różni się od Arlet, aby mogło chodzić o tego rodzaju poprawność.

Z drugiej strony niewyobrażalne jest, że w warunkach Zduńskiej Woli lat tysięcy osiemset trzydziestych ktoś narzuca jakiejś rodzinie całkiem nowe nazwisko, bez związku z czymkolwiek. Łatwiej jest przyjąć, że była to pewnego rodzaju korekta, sprostowanie, powrót do stanu właściwego. Ponieważ motywacja typu ortograficznej poprawności zapisu w tym przypadku nie wchodzi w rachubę, domyslną przyczyną mógł być powrót do autentycznego, prawdziwego nazwiska, pewno z odległych czasów, poprzedzających przybycie Arletów do Zduńskiej Woli.

Mogłoby tak być, gdyby to sami Arletowie chcieli zmiany nazwiska, gdyby po śmierci protoplastów Marcina i Anny Reginy Arlet, których pochodzenie i pierwsze dekady życia są okryte tajemnicą i można o nich jedynie snuć domysły, stało się możliwe nawiązanie do czasów, gdy rodzina nosiła inne nazwisko. Przypadek ten można określić jako literacko-serialowy i mało prawdopodobny w realiach czasu i miejsca. Zakłada on domyslnie, że w czasach przed zduńskowolskich istniały jakieś wartości materialne lub niematerialne, do których rodzina chciałaby nawiązać. Jest to niczym nieoparta spekulacja. Ponadto w latach 1837-1838 Arletowie to było już pięć blisko spokrewnionych, ale odrębnych rodzin, o zróżnicowanych interesach. Działać musieliby wszyscy w porozumieniu, zjednoczeni wspólnym celem – jakim? Zbyt dużo warunków musiałoby być spełnione, aby uznać to za prawdopodobne.

Druga motywacja mogłaby powstać w klimacie ówczesnej epoki niemieckiego romantyzmu nacjonalistycznego²⁸, gdyby duszpasterz – urzędnik stanu cywilnego uznał, że nazwisko Arlet zanadto oddaliło się od germańskiego wzorca, któremu bliższa jest forma Arndt. Tym duszpasterzem mógł być pastor Jerzy Wendt.

Jerzy (Georg) Wendt był Niemcem urodzonym w 1794 r. w Osnabrück. Po przeszkoleniu w seminariach misyjnych londyńskiego towarzystwa promowania chrześcijaństwa wśród Żydów w Berlinie i w Anglii został w 1822 r. skierowany do Polski, gdzie przyjął święcenia luterańskie i podjął działalność misyjną²⁹ w różnych miejscowościach. Między innymi w okresie lat 1824-1827 osiedlił się w Piotrkowie Trybunalskim, gdzie odprawiał nabożeństwa i sprawował czynności kościelne³⁰. W 1827 r. brał czynny udział w zorganizowaniu gminy ewangelickiej w Zduńskiej Woli, a od 1834 r. prowadził misję w nowej stacji w Kielcach³¹, gdzie w czasie wakatu po pastora Biedermannie w 1836 r. starsi zduńskowolskiej parafii ewangelickiej skierowali do niego list z prośbą o objęcie urzędu pastora, bowiem podczas swojego pobytu w Zduńskiej Woli zdobył ich miłość

28 F. Mauch, *Romantyczny nacjonalizm i niemiecki uniwersalizm. „Europa” Novalisa, praca i jej kontekst*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2021, t. 312, nr 2, s. 241-247.

29 W. Gidney, *The History of The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews, From 1809 to 1908*, London 1908, s. 97.

30 <http://www.piotrkow.luteranie.pl/index.php/nasza-historia/historia-parafii/> [23.08.2024].

31 W. Gidney, *The History...*, s. 98.

i zaufanie³². Brak doświadczenia w pełnieniu takiego urzędu oraz brak znajomości języka polskiego³³ nie stanęły na przeszkodzie, a przypuszczalna chęć stabilizacji po wielu latach działalności misyjnej sprawiła, że nowy pastor wraz z niedawno poślubioną małżonką³⁴ osiedli się w Zduńskiej Woli.

Ze względu na swoją misyjną formację pastor Jerzy Wendt będąc duszpasterzem wspólnoty ewangelickiej musiał odczuwać szczególną odpowiedzialność za utrzymanie elementów ją spajających – religii, języka, kultury życia codziennego, pochodzenia. Gmina ewangelicka na obcej ziemi, w obcym otoczeniu, była narażona na utratę swojej tożsamości i ostatecznie – rozpułnięcie się w lokalnym środowisku i asymilację. Aby do tego nie doszło trzeba żyć według własnych obyczajów, bez zbędnych kontaktów z otoczeniem³⁵. Należy podtrzymywać tradycję szczególnie w kulturowych aspektach życia, wśród których do pierwszorzędnych należy język, a w nim – onomastyka, czyli nazewnictwo.

Akty stanu cywilnego w okresie zaboru rosyjskiego były pisane po polsku aż do nasilenia rusyfikacji jako represji po powstaniu styczniowym. Ponieważ na początku swojej kadencji pastor Wendt nie znał języka polskiego i nie mógł samodzielnie spisywać aktów, musiał wydać swoim pisarzom aktowym odpowiednie dyspozycje, które zapewne obejmowały także kwestię nazwisk.

Z powodu wspomnianej wyżej luki w zasobach dotyczącej roku 1837 nie wiadomo kto i kiedy za czasów pastora Wendta jako pierwszy przedstawił się lub został określony jako Arndt. Najwcześniejszym ASC, w którym występuje to nazwisko, jest spisany 23 lutego 1838 r. akt urodzenia Emilii Karoliny, w którym jako stawający jest wymieniony Marcin Arndt. Pod aktem widnieje też podpis: Marcin Arndt.

Co mogło skłonić Marcina Arleta do złożenia tego podpisu? Brak innego wytłumaczenia niż podporządkowanie się woli i argumentom przywódcy społeczności, którym był pastor, poświęcenie dla dobra wspólnego, które pastor definiował. Ale czy było dziełem przypadku, że przez następne piętnaście lat nie podpisał się na żadnym innym akcie, wśród których były akty urodzenia jego dzieci? Spisywanie aktów bez podpisu było możliwe dzięki stosowaniu formuły „świadkowie pisać nie umieją”, aczkolwiek w niektórych przypadkach dotyczyła ona tylko Marcina Arleta – inni składali podpisy. Dopiero w 1853 r. na akcie zgonu jego starszego brata Bogumiła nazwanego tam Arndtem, Marcin podpisał się jako świadek.

Jak wspomniano wyżej, według art. 76 KCKP urzędnik stanu cywilnego przyjmował i spisywał oświadczenia stron, których dany akt dotyczył. Wcześniej, w Księstwie Warszawskim, obowiązywał wymóg przedstawienia urzędnikowi stanu cywilnego ak-

32 E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen...*, s. 200.

33 Z. Włodarczyk, *Materiały do dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu*, „Rocznik Wieluński” 2007, t. 7, s. 117-125.

34 <https://genealodzy.pl/PNphpBB2-viewtopic-t-92849.phtml> [23.08.2024].

35 W 1839 r. pastor Wendt nie znał języka polskiego. Zob. Z. Włodarczyk, *Materiały do dziejów parafii...*, s. 117-125.

tów urodzenia przyszłych małżonków, lecz w KCKP został on ograniczony do przypadków braku pewności urzędnika co do osiągnięcia przez nich odpowiedniego wieku³⁶. Problem pisowni nazwisk był zauważalny, lecz dopiero w 1848 r. wprowadzono przepis, że jeśli przy spisywaniu aktu urzędnikowi stanu cywilnego okazano dokumenty wskazujące jaka powinna być właściwa pisownia nazwisk osób w akcie wymienionych, to powinien on konsekwentnie stosować się do tej pisowni lub zapisać nazwiska wedle reguł języka polskiego, a w nawiasach pisownię zastosowaną w przedstawionych dokumentach, jeśli występowały w tym względzie różnice³⁷.

Okres lat 1856–1920

Przez następne ponad pół wieku – od 1856 do 1910 – parafią kierował pastor Edward Boerner. Wynikająca z długości tego okresu liczba aktów stanu cywilnego znacznie większa niż w poprzednich okresach nie jest jedyną zmianą statystyczną, bowiem znowu zmienił się rozkład nazwisk. Przede wszystkim zaczęło dominować nazwisko Arlet, które wystąpiło w 77% aktów. Nazwisko Arlt wystąpiło w 13% aktów, natomiast Arndt – zaledwie w 10%. Był to okres dynamicznego rozwoju Zduńskiej Woli jako miasta przemysłowego i związanych z tym zmian kulturowych, także wewnątrz gminy ewangelickiej.

W latach 1910–1920 posługę pełnił pastor Gustaw Manitus. Z tego okresu pochodzi dziesięć metryk z nazwiskiem Arlet i jedna z nazwiskiem Arlt. Dotyczyła ona kobiety urodzonej w okresie, gdy w metrykach wpisywano wyłącznie to nazwisko. W jej metryce urodzenia znajduje się informacja, że matka była z domu Arlt i to samo nazwisko wpisano w metryce zgonu. Renesans nazwiska Arlet w Zduńskiej Woli nastąpił w latach siedemdziesiątych XIX w. Jego koniec przyniosła II wojna światowa.

Arndt vel Arlet

Po roku 1842 w księgach parafialnych zaczęło górować liczebnie nazwisko Arndt. Gdy dzieci zarejestrowane pod tym nazwiskiem zaczęły wchodzić w życie publiczne, pojawił się problem identyfikacji. Osoba o nazwisku Arndt pochodziła z rodziny Arletów. Aby uporządkować kwestię podwójnych nazwisk, w wymagających tego sytuacjach urzędowych zaczęto stosować zwrot „Arndt znany też jako Arlet”, czyli krótko „Arndt vel Arlet”.

Pod aktem stanu cywilnego osoby określonej jako Arlet vel Arndt podpisywano się albo Arlet, albo Arndt. Nie miało to znaczenia. W takim zapisie jedno nazwisko implikowało drugie, a wyrażenie Arlet vel Arndt nie było nazwiskiem tylko dwoma nazwiskami alternatywnymi. Arletowie nie przyjęli nazwiska dwuczłonowego, podpisywali się jednym z dwóch nazwisk jednoczłonowych.

Jak już wskazano wyżej, zgodność nazwiska w akcie urodzenia, małżeństwa i zgonu nie była regułą, raczej wyjątkiem od reguły. Widać to także w metrykach trzeciej grupy,

36 B.K. Truszkowski, *Prawo o aktach stanu cywilnego w II Rzeczypospolitej. Jedno państwo, pięć reżymów prawnych*. Białystok 2022, s. 70.

37 Tamże, s. 59.

gdzie występują alternatywne nazwiska. Wyszukiwarka wskazała sześć takich metryk. Chronologicznie pierwsza z nich to metryka ślubu Augusta Fryderyka Arndt vel Arlet z Pauliną Bertą Strauss dnia 12 lipca 1865 r. Jedyna córka właściciela nowoczesnej tkalni wyszła za mąż za mistrza tkackiego, właściciela nieruchomości, syna zamożnego młynarza ze znanej zduńskowolskiej rodziny. August Fryderyk urodził się w 1840 r. jako syn Marcina Arleta, jednak jego również dotyczyła wymiennność nazwisk Arlet i Arndt. Zapewne by uniknąć niejednoznaczności, które w związku z tym mogły się pojawić w sprawach formalnych, urzędowych czy biznesowych, w akcie małżeństwa wpisano obydwa nazwiska. Pod aktem oboje małżonkowie podpisali się nazwiskiem Arndt.

Podejście zainteresowanych do wymienności nazwisk dobrze ilustrują akta stanu cywilnego Karola Edwarda, mistrza tkackiego, najstarszego brata Augusta Fryderyka. Pod aktem urodzenia córki w 1862 r. podpisał się on nazwiskiem Arndt, a pod aktem urodzenia następnej córki rok później – jako Arlet. Kilkanaście dni po ślubie Augusta Fryderyka i Pauliny Berty urodziła się trzecia córka Karola. Był on w owym czasie dzierżawcą wsi Rojków w gminie Zapolice, co mogło go skłonić do pójścia w ślady brata i zarejestrowania jej jako córki Karola Arndt vel Arlet, przy czym podpisał się Karol Arndt. Natomiast obydwaj świadkowie, którymi byli jego bracia Herman i August, podpisali się nazwiskiem Arlet. W roku 1867 Karol pod aktem urodzenia syna podpisał się również jako Arlet.

August i Paulina Berta mieli ośmioro dzieci. Na aktach urodzenia siedmiorga z nich widnieje nazwisko Arlet. Jedynie na akcie urodzenia starszego z dwóch synów – Ludwika Karola – widnieje podpis August Arndt. Wygląda to tak, jakby w przypadku tego potomka, znanego w przyszłości jako Karol Arlet, dyrektor rodzinnej fabryki i senior rodziny, szczególnie ważne było zachowanie nazwiska Arndt. Mogło się to wiązać z istnieniem w obiegu prawnym dokumentów na to nazwisko.

Nazwisko Arndt vel Arlet pojawiło się także w roku 1877, w akcie ślubu innego brata – Wilhelma Marcina, oraz akcie urodzenia jego pierworodnego syna Augusta Wilhelma. Klamrą spinającą okres równoczesnego używania dwóch nazwisk były akty zgonu Pauliny Berty (1915) i Augusta Fryderyka (1920). Odtąd użyciu pozostało tylko nazwisko oryginalne – Arlet.

Podsumowanie

Korzystając z bazy danych Geneteka uzyskano dostęp do skanów aktów urodzenia, małżeństwa i zgonu sporządzonych w latach 1816-1920 w parafiach zduńskowolskich spełniających rolę USC dla rodziny Arletów, tj. rzymskokatolickiej pw. Wniebowzięcia NMP i ewangelicko-augsburskiej. Stwierdzono, że w aktach stanu cywilnego tej rodziny poza nazwiskiem Arlet wielokrotnie występują warianty „nie-Arlet” tego nazwiska, tj. Arlett, Arlt i Arndt, a ponadto jednokrotnie pojawiły się inne warianty. Przyjęto hipotezę, że w odróżnieniu od pojawienia jednokrotnego, wielokrotne pojawienie się nazwiska nie jest skutkiem przypadku.

Podzielono badany okres na przedziały lat, w których funkcję USC dla ewangelików pełniła najpierw parafia katolicka, a po rozpoczęciu działania parafii ewangelickiej – czterech kolejnych jej pastorów i obliczono liczbę wystąpień każdego z czterech

badanych nazwisk, tj. Arlet oraz Arlett, Arlt i Arndt, w poszczególnych przedziałach lat. Stwierdzono, że w różnych przedziałach czasu dominowały różne nazwiska. Za czasów ks. Adama Wojciechowskiego było to nazwisko Arlett, za czasów pastora Wilhelma Biedermanna nazwisko Arlt, w okresie posługi pastora Jerzego Wendta – Arndt. Długi okres działalności pastora Edwarda Boernera to renesans nazwiska Arlet, po którym, w czasach pastora Gustawa Manitiusa, nazwiska „nie-Arlet” w zasadzie przestały się pojawiać. Zgodność okresów dominacji poszczególnych nazwisk „nie-Arlet” z okresami zarządzania parafią i USC wskazuje, że to duszpasterze decydowali o aktualnie stosowanym wariantcie nazwiska.

Zmiana Arlet na Arlett za czasów ks. Adama Wojciechowskiego prawdopodobnie miała charakter hiperpoprawnościowy, można ją uznać za zmianę formy graficznej nazwiska. Zmiana Arlet na skróconą formę Arlt za czasów pastora Wilhelma Biedermanna mogła nastąpić przy zapisie nazwiska ze słuchu i również jest raczej zmianą formy graficznej nazwiska niż przypisaniem innego nazwiska. Wiele wskazuje na to, że zamiana Arlet na Arndt była intencjonalnym wprowadzeniem nazwiska o odległej formie, choć o wspólnym pochodzeniu. Przeprowadził ją wybitny pastor Jerzy Wendt, o niezaprzeczalnych zasługach przy tworzeniu parafii zduńskowolskiej, który wypełniał swoją misję i odpowiedzialność zwierzchnika parafii w sposób zgodny z duchem czasów zarówno pod względem celów działania jak formy relacji pomiędzy duszpasterzem i wiernymi.

W obliczu utraty tożsamości przy równoczesnym funkcjonowaniu dwóch nazwisk w najważniejszych ASC stosowano dwa nazwiska: Arndt vel Arlet lub Arlet vel Arndt. Arletowie nie porzucili swojego nazwiska. Gdy okoliczności na to pozwoliły wrócili do jego oryginalnej formy.

Bibliografia

Opracowania

- Bahlow H., *Schlesisches Namenbuch*, Kitzingen/Main 1953.
- Gidney W.T., *The History of The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews, From 1809 to 1908*, London 1908.
- Glimos-Nadgórska A., *Akty metrykalne odzwierciedleniem życia społeczności lokalnej Zagłębia Dąbrowskiego (na przykładzie akt stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Gołonogu z lat 1808–1912)*, „Textus et Studia” 2016, nr 4.
- Kodeks cywilny Królestwa Polskiego. Prawo z r. 1825*, pod red. J. Walewskiego, Warszawa 1872.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*. Plauen 1937.
- Heintze A., Cascorbi P., *Die Deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich*. Halle-Berlin 1933.
- Lehmann G., *Geschichte der evang.-augsburgischen Gemeinde zu Zduńska Wola*, Zduńska Wola 1930.

Mauch F., *Romantyczny nacjonalizm i niemiecki uniwersalizm. „Europa” Novalisa, praca i jej kontekst*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2021, t. 312, nr 2.

Miąso J., *Warunki rozwoju oświaty wśród robotników Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX w.*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1981, t. 24.

Nejman E., *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2010.

Nowak-Pasterska E., *Antroponimia złotników poznańskich XVI-XVIII wieku. Studium onomastyczno-kulturowe*, Poznań 2020.

Stulecie miasta Zduńskiej Woli 1825–1925, pod red. L. Wichera, Zduńska Wola 1925.

Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.

Truszkowski B.K., *Prawo o aktach stanu cywilnego w II Rzeczypospolitej. Jedno państwo, pięć reżymów prawnych*. Białystok 2022.

Włodarczyk Z., *Materiały do dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu*, „Rocznik Wieluński” 2007, t. 7.

Witryny internetowe

<http://www.piotrkow.luteranie.pl/index.php/nasza-historia/historia-parafii/>

https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_deutscher_Vornamen_germanischer_Herkunft

<https://genealodzy.pl/PNphpBB2-printview-t-113085-start-0.phtml>

<https://genealodzy.pl/PNphpBB2-viewtopic-t-92849.phtml>

<https://geneteka.genealodzy.pl>

<https://metryki.genealodzy.pl/index.php?op=pg&id=724&se=&sy=1831&k-t=3&plik=001-004.jpg&x=2102&y=1076&zoom=1>

<https://tpzw.pl/?wielka-ksiega-rodzin-zdunskowolskich-xix-wieku,201>

<https://www.ancestry.com/first-name-meaning/arlette>

<https://www.mittelpolen.de/>

<https://www.sejm-wielki.pl/b/sw.202941>

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespol/-/zespol/70393>

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/en/zespol/-/zespol/72793>

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/9396801>